

De contra-Verlichting is weer terug

[samenleving](#)

Stevo Akkerman – 14:25, 14 mei 2017

© Patrick

PostInterview

Het is de grote leugen van deze tijd, zegt P.C.Hoofd-laureaat Bas Heijne: de burger zien als klant en hem laten geloven dat hij alles kan krijgen wat hij wil. ‘Daar krijg je boze mensen van.’

Bas Heijne heeft zijn dankwoord klaar voor donderdag, de uitreiking van de P.C. Hoofd-prijs. Dat geeft enige rust, kan hij zich weer op zijn gewone werk richten: de essays en de wekelijkse column in NRC, die hij schrijft met de muziek van Rihanna knalhard op de koptelefoon. “Als ik wil luisteren, neem ik klassiek. Maar bij het schrijven heb ik ritme nodig. En enige afstand tot de wereld: met de koptelefoon creëer ik mijn eigen innerlijke kloostercel.”

Dat hij de hoogste literaire prijs ontvangt, is voor Heijne een welkome bevestiging van de waarde van het genre waar hij in uitblinkt, dat van het maatschappelijk betrokken essay. Hij gaat daarin met literaire stijlmiddelen de actualiteit te lijf, of liever: de onderstroom van de actualiteit, de beweging waar het alledaagse tumult uit voortkomt. Het heeft redelijk lang geduurd, zegt hij, voordat hij zelf doorhad wat hij eigenlijk deed en wat zijn stiel was. “Anders dan bij veel andere essayisten, die in het spoor van Montaigne beginnen bij de eigen beleving, als seismografen van het zelf, ligt mijn startpunt bij de buitenwereld en ga ik vervolgens na wat die met mij doet. Daarom kan mijn onderwerp ook net zo goed Couperus zijn als Mark Rutte.”

U laat uw laatste essay, ‘De staat van Nederland’, voorafgaan door een motto uit 1935 van de grote historicus Johan Huizinga: ‘We leven in een bezeten wereld. En we weten het.’ Sinds wanneer weten we dit weer?

“Voor veel mensen zal gelden: sinds Donald Trump gekozen werd. Ik merk het bij lezingen, de zalen zijn voller, mensen voelen dat er wezenlijke dingen aan het verschuiven zijn. De zege van Trump maakt het mij gemakkelijker uit te leggen waar ik al een jaar of tien mee bezig ben. Niet dat ik het allemaal voorzien of voorspeld heb, maar ik ben wel al langer aan het onderzoeken wat hier speelt: het gevoel van mensen dat de wereld zo ingewikkeld is geworden dat ze er niet meer bij kunnen, en dat ze veronachtzaamd worden.

“Neem die ceo’s die naar Spitsbergen gingen om het ijs te zien smelten - wat krijgt de Journaal-kijker daarmee voorgeschoteld? Die ziet niet alleen een groot klimaatprobleem, maar ook een elite, mensen die het oneindig veel beter hebben en die het heel goed met elkaar kunnen vinden daar op de boot bij Spitsbergen. Ze doen een moreel appèl, maar over de sluiting van ING-filialen of de noden van flexwerkers hoor je ze niet.

“Zet dat tegenover iemand als Trump, die tijdens een toespraak gewoon naar buiten wijst, waar het sneeuwt, en zegt: ‘hoezo opwarming? We worden bedrogen!’ Dat is waar de elite het verliest, de experts verdacht gemaakt worden, de feiten het afleggen tegen de emotie. Trump en zijn politieke geestverwanten beloven een behapbare wereld en spannen de verlangens en behoeftes van de ‘Moderniseringsverlierer’ voor het karretje van wat ik de nieuwe contra-Verlichting noem. Dat politiek-filosofische denken, met zijn nadruk op de eigen groep, traditie en cultuur, het volk in plaats van de mensheid, was door de ontsporing die fascisme heet hopeloos besmet geraakt, maar is nu helemaal terug. Hier en daar met inbegrip van zijn vuile trekjes.”

Dat zit ook in het vervolg van het citaat van Huizinga: ‘Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij.’

“Je voelt in elk geval dat er een enorme behoefte is aan elementaire emoties. Ik was laatst in de bioscoop en alle voorfilmpjes gingen over keiharde oorlogen, eindstrijd, etcetera. De energie die vrijkomt is in zijn hyperbolen absoluut oorlogszuchtig. Maar tegelijkertijd lijkt die virtuele werkelijkheid soms los te staan van de reële werkelijkheid, het is heel lastig te zeggen wat er met al die opgeroepen energie gebeurt in de wereld zelf. Is het zoals bij videogames, dat je eerst driehonderd mensen overhoop schiet en dan rustig met je bonuskaart naar de Albert Heijn gaat, of houden we die schizofrenie op een gegeven moment niet meer vol?”

Het gekke is dat al die razernij en agressie voortkomt uit wat u in uw werk de behoefte aan bedding en gemeenschap noemt.

“Dat is het klassieke verhaal: als mensen zich als groep willen verenigen, kan dat alleen door anderen buiten te sluiten. Aan de andere kant heb je ook echt mildere vormen van gemeenschap die

niet destructief zijn. Het zoeken naar een gezamenlijke identiteit hoeft niet altijd uit de klauwen te lopen. Als je mensen alleen nog maar als individuen ziet, of als klanten, zoals Rutte doet, en negeert dat ze zich verbonden willen voelen met een gemeenschap, roep je het virulente groepsdenken juist op.

“Voor mijn grootvader bijvoorbeeld was de sociaal-democratie een gemeenschap, met een verheffingsideaal, inclusief een Wereldbibliotheek en andere culturele elementen. Daardoor ontstond een bedding die betekenis gaf en het individu oversteeg, en dat is precies wat sociaal-democraten als Wouter Bos en Diederik Samsom uit het oog hebben verloren. Vervolgens zoeken mensen hun heil bij de SP, die wel in een gemeenschap gelooft, of bij de PVV.”

Het is dus niet alleen om sociaal-economische redenen dat mensen zich tot het populisme keren, het is ook omdat de gevestigde partijen geen bezielend verhaal meer hebben. Maar waarom is dat eigenlijk verdwenen?

“Vanwege het geloof dat mensen de groep niet meer nodig hebben. De Verlichting heeft ons geleerd dat je zelf moet durven denken, en daar is in onze tijd aan toegevoegd dat je je eigen wereld mag maken en aan niemand iets verschuldigd bent. Toen ik begin jaren tachtig ging studeren, en zei dat ik een kat wilde, kreeg ik te horen: waarom zou je je binden? Dat was de mantra toen.”

Het individualisme is niet alleen een geloofsartikel van de liberalen, maar heeft ook de sociaal-democraten in zijn greep?

“Beide stromingen kennen hetzelfde ongemak. Je proeft aan alles hoe moeilijk het is voor Rutte, die een product is van het neoliberalisme van de jaren negentig, om geloofwaardig over gemeenschap en traditie te spreken; hij haalt van alles door elkaar, cultuur, traditie, nationalisme, eigendunk. En om zijn kiezers te paaien mixt hij er ook nog een flinke scheut ressentiment doorheen. Maar voor sociaal-democraten als Bos en Samsom geldt net zo goed dat ze niet wisten wat ze er mee aan moesten, en je zag dat eerder al heel duidelijk in de houding van Ad Melkert tegenover Pim Fortuyn. Heel lang heeft links gemeend zich helemaal niet met deze thema's te hoeven engageren. Begrijp me goed: engageren betekent niet omarmen, dat zie je nu gebeuren met die plotselinge behoefte om de PVV-kiezer te knuffelen - dan maak je er meteen weer een nobele wilde van. Nee, engageren betekent serieus nemen, en dus in debat gaan.”

Die blinde vlek voor het belang van de gemeenschap ziet u als een tekort van de Verlichting.

“Ik ben zelf opgegroeid met een vooruitgangsgeloof, dat uitging van almaar groeiende gelijkheid, vertrouwen in de emancipatie van minderheden, mensen van kleur, homoseksuelen; de kerken zouden leeglopen, we zouden de zorg voor de planeet op ons nemen, en er zou een globalisering van empathie plaatsvinden, zodat een jongen van twaalf aan het andere kant van de wereld niet uitgebuit zou worden bij het maken van onze schoenen. Er waren tegenkrachten, maar deze kant ging het op.

“Dit was op zich al zo’n grote opdracht, dat er onvermijdelijk een element van hypocrisie insloep. Wie leeft volledig naar zijn idealen? Maar belangrijker was dat de overheid zich hierover ging ontfermen, waardoor de Verlichtingsidealene gebureaucratiseerd werden. Ze werden door een bestuurlijke elite in handen gelegd van experts. De burgers verloren hun directe betrokkenheid en kregen er beleid voor terug, waardoor het iets opgelegds kreeg, wat een gevoel van miskenning oproept, zoals wanneer vluchtelingen wel een woning krijgen en zij niet. Vandaar die verongelijkheid. Hun woede richt zich vaak niet zozeer tegen de idealen zelf, maar tegen degenen die ze uitvoeren. Tegen een bepaalde politieke klasse.”

Maar u voert ook aan dat er iets inherent problematisch is aan de Verlichting, namelijk dat die de ratio verabsoluteert en daarmee de aard van de mens geweld aan doet.

“Ja, en dan krijg ik altijd als reactie dat Verlichtingsfilosofen wel degelijk oog hadden voor deze complexiteit, maar dat is het punt niet: het gaat mij om de erfenis van de Verlichting zoals wij die in onze tijd hebben meegekregen. Ik wil er ook niet voor pleiten de ratio opzij te schuiven, laat staan het belang van de wetenschap bagatelliseren, maar het is wel belangrijk te beseffen dat de mens nooit helemaal samenvalt met zijn ratio. De mens is geen optelsom van cijfers, is niet in statistiek te vangen. Het is overigens juist de wetenschap die ons leert dat het onafhankelijke, zelfstandig denkende individu helemaal niet bestaat.”

Sigmund Freud, over wie u schreef in het essay ‘Onbehagen’, zei toch al dat we geen rationele wezens waren?

“Maar hij meende aanvankelijk wel - in die zin was hij zeker een kind van de Verlichting - dat de psychoanalyse de mens kon bevrijden. Pas later zag hij dat ook dit ons niet gelukkig kon maken, omdat de mens nu eenmaal niet geboren is voor het geluk. Hier raken we de kern. Mijn Verlichtingsideaal of humanisme of hoe je het ook wilt noemen, hangt samen met een diep besef van de onvolmaaktheid van de mens; onze eigen gespletenheid, de discrepantie tussen wat we zeggen en wat we doen, ons gebrek aan zelfinzicht, de neiging de minder aantrekkelijke kanten van onszelf onder het tapijt te schuiven. Erken dat allemaal, en geef vervolgens de Verlichtingsidealene niet op. Vrijheid. Gelijkheid. De ander behandelen zoals je zelf behandeld wilt worden; wat trouwens stamt uit het christendom.

“Maar denk niet dat we, door onder al deze zaken een handtekening te zetten, ze ook van nature belichamen. Dat is wat ons steeds vloert en dat is wat er is gebeurd met de bureaucratisering van onze idealene. Plus de absurde notie dat je verlicht zou zijn enkel omdat je in het Westen bent geboren. Verlichting moet je op jezelf bevechten.”

Het mensbeeld waar u vanuit wilt gaan, lijkt eigenlijk verdacht veel op het joods-christelijke mensbeeld.

“Ik blijf toch liever bij Freud. De mens is een bundel driften, maar ons lustprincipe wordt getemperd door het realiteitsprincipe. Dat noemen we beschaving. We willen van alles, maar we

moeten steeds water bij de wijn doen omdat we in een wereld leven met andere mensen. Dat wil niet zeggen dat het willen verdwijnt of moet verdwijnen. En daar valt een parallel te trekken met de politiek.

“Ik heb Jan Marijnissen eens horen zeggen: ‘We wilden heel graag A, maar kregen er de handen niet voor op elkaar, dus is het B geworden. Maar A blijft ons doel.’ Dat is een wijze van compromissen sluiten die iedereen kan begrijpen en accepteren. Omdat het eerlijk is en het verlangen naar het ideaal niet opgeeft. De lust blijft, om het zo te zeggen, maar die wordt geconditioneerd door de werkelijkheid. De grote leugen van deze tijd is te doen alsof je altijd kunt krijgen wat je wilt; de burger is klant, zeg maar wat je wilt, dan gaan wij het regelen. Vervolgens krijg je dan nul op het rekest. Je kunt je eigen bestaan helemaal niet maken, een leven bestaat uit onderhandelen met de wereld om je heen. Maar in onze cultuur wordt het realiteitsprincipe steeds meer weggemoffeld. Daar krijg je uiteindelijk boze mensen van.”

Bas Heijne (Nijmegen, 1960) studeerde Engels. Voor NRC schrijft hij columns en essays. In 2008 presenteerde hij ‘Zomergasten’ en in 2015 de tv-reeks ‘De volmaakte mens’. Voor zijn essay ‘Angst en schoonheid. Louis Couperus, de mystiek der zichtbare dingen’ ontving hij in 2014 de J. Greshoff-prijs. De jury van de P.C. Hooft-prijs looft Heijne’s werk als ‘een vernieuwende impuls aan wat literatuur in maatschappelijke zin betekenen kan’. “Hij schrijft als een denker en denkt als een lezer.”